

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore (Pakistan)
Vol: 1, Jan-Jun 2016, pp58-69

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2016ء، مسلسل شمارہ 1

☆ ڈاکٹر شمیمہ بتول

مرزا صاحبان از حافظ برخوردار دی بتر اُساری**Abstract**

The tradition of writing folk tales in Punjabi language and literature are reality. Damodar Das Damodar set the tradition of writing Punjabi folk tales during the first Mughal era (1526-1707). Hafiz Barkhurdar, a poet belonging to the same period, is also renowned for composing folk tale in Punjabi. He had magnanimous literary contributions during the era of Shah Jahan. Hafiz Barkhurdar has composed three folk tales in Punjabi namely Mirza Sahiban, Yousaf Zulakhan and Sassi Punnu. Initially he laid the foundation of composing verses on the lines of Persian poetic style and molded the art of writing folk tales according to the modern standers

حافظ برخوردار پہلے مغل دور دے اوہ مان یوگ شاعر نہیں جنہاں نے اپنے سمکالی شاعراں دے مقابلے تے علمی ادبی کم ول بہتادھیان دتا۔
بھانویں پنجابی ادب وچ قصہ اساری دی نینہہ حافظ برخوردار توں پہلاں دمودرتے پیلو نے رکھی پر انہاں نے قصہ شاعری دی پکی پیڈی روایت قائم کیتی۔
ایہی کارن اے پئی حافظ برخوردار مگروں آون والے شاعراں نے اپنے اپنے قصیاں لئی اوہناں دی شاعری توں لا بھ چکیا۔ محققاں نے حافظ برخوردارناں
دے کئی شاعر دس کے گنھل پادتی اے۔ کجھ پارکھ دو حافظ برخوردار ہوئے مندے نیں تے کجھ تن یاں چار۔ احمد یار مرالوی لکھدے نیں:

لوکاں سے قصے پئے جوڑے، پڑھے جہاں رسالے
پر گل ول نہ ڈٹھا، حافظ مسلمانی والے
رانجھا تے میاں یارا ہوئے چٹھیاں وچ مراسی
جتنا بول گئے سبھ سنیا ہوو سدا کہندا سی
حافظ برخوردار جو آہا رانجھا چٹی والا
اس تے بھی فیضان الہی علم عمل وچ باہلا (1)

احمد یار دے آکھن موجب اک حافظ برخوردار مسلمانی پنڈ دے رہن والے سن جدوں کہ دو بے برخوردار چٹی شیخاں تحصیل و ضلع سیالکوٹ دے وسنیک سن۔ مولوی دلپزیر بھیروی لکھدے نیں:

دونویں حافظ برخوردار تے دونویں حافظ قاری
دوہاں لکھ یوسفؑ دے قصے پائی برخورداری
عبدالحکیم زلیخا ہندی وانگ زلیخا جوڑی
حافظ برخورداراں والی ہور ہوئی اک جوڑی (2)

مولوی دلپزیر بھیروی دے آکھن موجب حافظ برخوردارناں دے دونویں شاعراں نے یوسف زلیخا دا قصہ لکھیا جہڑا مشہور ہویا۔ میاں محمد بخش لکھدے نیں:

رانجھا برخوردار سنیدا، بلبل باغ سخن دی
شعر اودھاجیوں واؤ فخر دی، آئے باس چن دی
حافظ برخوردار مصنف، گورجہاں دی چٹی
ہر ہر بیت اودھاجی مٹھا، جیوں مصری وی کھٹی (3)

ڈاکٹر شہباز ملک، پروفیسر احمد حسین قریشی دے حوالے نال گل کردیاں ہونیاں تن برخوردار شاعراں دا ذکر کردے نیں:
”پنجابی ادب وچ صرف تن حافظ برخوردار ہوئے نیں۔ پہلا حافظ برخوردار بحر العشق ایس دی وفات ۱۵۹۳ء وچ ہوئی۔ دوجا حافظ برخوردار مسلمانی والا ایس دی پیدائش ۱۰۳۰ھ وچ ہوئی۔ ایس نے فرائض ورثہ، مرزا صاحبان، یوسف زلیخا وغیرہ کتاباں لکھیاں تے تینجا حافظ برخوردار تخت ہزارے والا ہویا اے جس نے انواع برخوردار وغیرہ لکھی۔“ (4)

سید سبط الحسن ضیغم دی قصیدہ بردہ شریف وچ کیتی گئی تحقیق موجب چار حافظ برخوردار ہوئے نیں۔ جنہاں وچوں اک حافظ برخوردار مسلمانی پنڈ والا، دوجا حافظ برخوردار ثانی، تینجا حافظ برخوردار چٹی شیخاں والا تے چوتھا حافظ برخوردار تخت ہزارے والا سی۔ (5)
انج آکھ سکے آں پئی وکھو کہ سہ وچ وکھو کہ حافظ برخوردار شاعراں نے شاعری کیتی۔ انہاں وچوں مسلمانی والے تے چٹی شیخاں والیاں دا ذکر مگروں آون والے شاعراں نے اپنیاں اپنیاں لکھتاں وچ کیتا اے۔ جہدے توں پار کہ دو حافظ برخوردار ہوئے مندے نیں پراہہ غلط اے۔ احمد حسین قریشی دی کیتی گئی تحقیق وی ٹھیک نہیں جا پدی کیوں جے اوہناں نے انہاں شاعراں دی شاعری دا کلام نہیں دتا۔ البتہ سبط الحسن ضیغم ہوراں دی کیتی گئی تحقیق ٹھیک جا پدی اے کیوں جے اوہناں نے اپنی تحقیق وچ حافظ برخوردار دے شاعرانہ کلام دا ثبوت دیندیاں ہونیاں اوہناں دے وکھو کہ سماں دا ویروا کیتا اے۔ حافظ برخوردار مغلاں دے عہد نال سمبند رکھد اسی تے محقق ایس گل نال اتفاق کردے نیں پئی حافظ برخوردار ۱۰۳۰ھ (۱۶۲۰ء) وچ پیدا ہوئے جہڑا جہانگیر داراج سماں سی۔ حافظ برخوردار قصیدہ بردہ شریف وچ لکھدے نیں:

شرح قصیدہ بردہ آکھی رانجھے برخوردارے
سلکوٹے وچ پڑھیا ای وطن ای تخت ہزارے (6)

حافظ برخوردار دے آکھن موجب اوہ ذات دے رانجھن سن تے تخت ہزارے وچ پیدا ہوئے۔ جدوں وڈے ہوئے تاں سیالکوٹ وچ پڑھن چلے گئے۔ فیروقتوں تعلیم حاصل کر کے مسلمانی پنڈ وچ آوے تے اپنی اخیر لی عمر تیکر او تھئی ای رہے جیویں اوہ فرائض ہندوی وچ لکھدے نیں۔

میں بھی وطن پنجاب ہے قسمت آندا ٹور
چیمہ چھٹہ پر گنہ مضاف صوبہ لاہور
حافظ دے من ، بہشت ہے کلر وچ گراؤں
قصیوں چڑھدے پنڈ ہے مسلمانی ناؤں (7)

حافظ برخوردار قرآن شریف حفظ کرن پاروں حافظ اکھوائے۔ اوہناں دے استاد دانان عبدالحکیم سی۔ ایس بارے اوہ آپ فرائض ہندوی وچ لکھدے نیں:

جوڑے فرائض ہندوی وچ جہان آباد
جاں ہويا لطف خدائے دامت برکاتہا
اس ناؤں عبدالحکیم ہے ہويا اس مکان
فرائض پڑھے جس تھیں ثابت ہوس ایمان (8)

حافظ برخوردار نے جس عبدالحکیم دا ذکر کیتا اے اوہ عبدالحکیم سیالکوٹی سن جہڑے بہت وڈے عالم فاضل سن تے اوہناں دے علم نے کئی چراغ روشن کیتے۔ حافظ برخوردار نے عربی تے فارسی زبان وچ وی تعلیم حاصل کیتی۔ ایہی کارن اے پئی اوہناں دے قصیاں وچ عربی فارسی دے ڈھیر شبد ورتے گئے نیں۔ حافظ برخوردار مسجد وچ درس تدریس داکم کردے سن۔ ایس دا ذکر اوہناں نے اپنی مرزا صاحبان وچ انج کیتا اے۔

کاں کر دا گریہ زاریاں بچے وچ گیا
حافظ برخوردار دی اوس مسجد لئی بچھا (9)

حافظ برخوردار ہوراں دی وفات بارے محققاں نے کوئی رائے نہیں دتی البتہ ایہہ جانکاری لبھدی اے پئی جہانگیر دے عہد وچ پیدا ہون والے حافظ برخوردار نے شاہ جہان دے عہد سے اپنے قصے دیاں رچناواں لکھیاں تے فیرو رنگ زیب عالمگیر دے عہد دے اخیر لے ورھیاں وچ فوت ہوئے۔ اوہناں دے خاندانی کچھو کچھ بارے کجھ پتہ نہیں لگدا بس اپنی جانکاری ملدی اے پئی اوہناں دی بیوی دانان ماہنی بی بی سی۔ سید سبط الحسن ضیغ لکھدے نیں:

”ابھی تک کوئی ایسی بیاض دستیاب نہیں ہوئی، جس سے آپ کی وفات کا پتہ چل سکے لیکن میاں جان محمد کی اطلاع کے مطابق قصہ مرزا صاحبان ۹۵-۱۶۹۴ء میں لکھا گیا۔ یہ یقینی بات ہے کہ اورنگ زیب عالمگیر کا پورا عہد (۱۷۰۷ء) انہوں نے دیکھا۔ البتہ مسلمانی پنڈ کے رکرڑ میں دونوں میاں بیوی کی قبریں موجود ہیں آپ کی زوجہ کا اسم گرامی بی بی ماہنی تھا۔ پہلے صرف قبریں تھیں، چوہدری سردار احمد تحصیل دار لاہور نے ۱۹۶۵ء میں دونوں قبریں پختہ کروادیں، گرد چار دیواری بھی تعمیر کر کے اسے محفوظ بنا دیا۔“ (10)

حافظ برخوردار ہوراں نے پنجابی زبان وچ تن قصے لکھے جہاں وچ سسی پنوں، مرزا صاحبان تے یوسف زلیخا شامل نیں۔ اوہناں اپنے قصیاں وچ پنجابی، ہندی تے فارسی دے شبد ڈھیر ورتے نیں۔ ایہہ اک کارن ایہہ وی سی پئی ایہہ زبانان اوس دور وچ پرچلت سن۔ ڈاکٹر گوپال سنگھ لکھدے نیں:

”حافظ برخوردار نے پنجابی وچ تن قصے لکھے (1) سسی پنوں، (2) مرزا صاحبان (3) یوسف زلیخا انہاں قصیاں دی بولی ٹھیٹھ پنجابی ہے، کدھرے کدھرے بھاشانے وی زور پکڑ لیا ہے، تے فارسی دے شبدیں دی ورتوں کیتی گئی اے۔ کوئی پنجابی دے بیانیوں کویاں وچ اک خاص درجہ رکھدا ہے۔ اس دا بیان سادہ پرولو لے بھریا ہوندا اے۔“ (11)

سید سبط الحسن ضیغم نے حافظ برخوردار دی رچناواں دی وٹڈانج کیتی اے:

”پیدائش ۱۶۳۰ء یوسف زلیخا ۱۶۶۹ء، فرائض ہندوی ۴ مارچ ۱۶۷۱ء مرزا صاحبان ۹۴-۱۶۹۵ء“ (12)

انہاں قصیاں توں اڈا اوہناں نے فرائض ہندوی لکھی جہڑا اوہناں دے فقہی تے دینی رسالیاں دا مجموعہ اے۔ انہاں دے قصیاں اتے مذہب اسلام دی گوڑھی چھاپ وکھالی دیندی اے۔ پنجابی لوک داستاناں وچ مرزا صاحبان دے قصے نوں کئی حوالیاں نال اک نوٹیکلا مقام حاصل اے۔ صدیاں توں ایہہ دو کردار مثالی محبت تے وفادی علامت بنے ہوئے نیں۔ ایہہ داستان رومانی رنگ پاروں ای مقبول نہیں سگوں ایہدے وچ پنجاب دے مخصوص ثقافتی ماحول دیاں جھلکیاں ملدیاں نیں۔ ایس قصے دا ودھیر تعلق اوس پر اسرار علاقے نال اے جنہوں بار آکھیا جاندا اے۔ بار دے علاقے دے کئی حصیاں نوں جھناں سیراب کردا اے۔ پرانے وقتاں وچ ایہہ علاقے جفاکشی تے گرم جوشی لئی مشہور سن۔ ہیر رانجھے تے مرزا صاحبان دی داستاناں دا تعلق وی ایسے علاقے نال اے۔

ہیر رانجھے دے قصے دی طرح مرزا صاحبان دے عشقیہ قصے دا تعلق وی پنجاب دی دھرتی نال اے۔ حافظ برخوردار نے ایس قصے نوں وار دے انداز وچ بیان کیتا اے۔ ایس قصے دا انت بھانویں ایسے والا اے پر ایہدے وچ جوش تے جذبے دا تاثر ودھیرا وکھالی دیندا اے۔ شفیق عقیل موجب:

”حافظ برخوردار کی مرزا صاحبان پورے ڈرامائی عناصر کے ساتھ ایک مکمل کہانی بیان کرتی ہے۔ اس میں زور بیان کا حسن بھی ہے اور رزمیہ کا اسلوب بھی بھرپور انداز میں ملتا ہے۔“ (13)

ایہہ قصہ پنجاب دے لوکاں دے جذبات تے سدھراں دی سہان ایس گلوں رہیا اے کہ پنجابی ایس قصے نوں پرہیا وچ گا کے سناندے سن۔ ایہی کارن اے پئی برطانوی دور وچ ایہہ قصہ عوام دی آزادی لئی بے پناہ جذبات دے اظہار لئی اک علامت بنیا رہیا۔ ایہہ حقی گل اے کہ پیلو تے حافظ برخوردار دی کھڑی کیتی ہوئی غنیمہ اتے آون والے شاعراں نے اپنے قصیاں دی عمارت اُساری۔ ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد دے آکھن موجب:

”پیلو توں بعد ایس قصے دا دو جا وڈا شاعر حافظ برخوردار اے۔۔۔ ایس وچ شک نہیں کہ حافظ برخوردار خود

اک بوہت وڈا شاعر اے۔“ (14)

حافظ برخوردار نے مرزا صاحبان دے قصے دی ہنر اساری ول بہتادھیان دتا۔ اوہنے قصے دا ڈھ عشقیہ شعراں توں بھیا جہڑا وکھرا تے نوٹیکلا ایس لئی اے کہ مجازی عشق نوں بیان کرن لئی پرانے عاشقاں دی قربانی بارے دسیا اے۔

عاشق مثل پتنگ دے سڑینے تاوڑی مار
لگا کرم نخاس جیہوں عشقے دا بازار
برہوں ڈباہیے سوھنے ادھکڑے وچکار
سسی کتھے لہدی جنگل وچ اجاڑ
بانے، لیلیاں، ہیرنوں سنیں جلالی چار

دھر کے سولی عشقہی چاڑھے وارو وار (15)

قصے دا پلاٹ مکمل تے مضبوط اے کیوں جے اونہاں دے ساہمنے پیلو دا لکھیا قصہ مرزا صاحبان موجودی پر حافظ برخوردار دایمان زوردار اے جہدا اک خاص سرتے لے اے۔ پاتر اساری وچ پیلو نالوں چوکی مہارت اے پر حافظ برخوردار نے کرداراں نوں سوچھ سیانف راہیں بیان کیتا۔ اوہدے کردار مقامی ہوندیاں ہونیاں وی مسلماناں دے لاشعور وچ وسن والے بے شمار مذہبی رنگ دے روحانی تے رزمیہ قصیاں دے کردار جاپدے نیں۔ حافظ برخوردار نے کرداراں دی نفسیات اتے کڑی نگاہ رکھی اے۔ پیلو کرداراں نال دور تیکر نہیں نکلدے۔ اوہنے تھوڑے مصرعیاں راہیں کرداراں نوں بیان کیتا اے جدوں کہ حافظ کرداراں نوں اونہاں دی عاداتاں، خصلتاں تے عمل دی توجیہ راہیں الیکد اے۔ ایس پاروں کرداراں دی رفتار وچ تے فرق پے جاندا اے پراوہ پوری طرح نمایاں ہو جاندا اے نیں۔ تاریخ ادبیات مسلمانان پاک و ہند وچ انج لکھیا اے کہ:

”حافظ برخوردار کے قصے میں پیلو کے مقابلے میں کردار نگاری اور قصے پن پر زیادہ زور دیا گیا ہے۔۔۔۔۔ حافظ برخوردار (کرداروں) ان کی عادات و خصائل اور عمل سب کی توجیہ کرتا ہے۔ جسکی وجہ سے اگرچہ قصے کی رفتار میں فرق پڑ جاتا ہے لیکن کردار نمایاں ہو کر ابھر آتے ہیں۔“ (16)

حافظ برخوردار نے مرزاتے صاحبان دے مرکزی کرداراں توں وکھراء رحموں، سر جا، صوبہ، سلطان، گھمیا رتے راہی ورگے ذیلی کردار وی بیان کیتے نیں۔ انہاں نے کرداراں دیاں گلاں نوں غیر ضروری تفصیل نال لمیر ایان نہیں کیتا جس پاروں قصے وچ چینک برقرار اے۔ ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد دے آکھن موجب:

”کرداراں دے ایکن وچ حافظ برخوردار پیلو نالوں بہت اگے اے۔ اوہ ہر کردار نوں پورے اہتمام نال سامنے لیاندا اے۔ اوہدے الیکے کردار سامنے آوندیاں ایان پورا تاثر چھڈ دے نیں۔ اونہاں دیاں حرکتاں تے گلاں باتاں موقع محل دے مطابق ہوندیاں نیں۔“ (17)

حافظ برخوردار نے داستان دے عمومی مافوق الفطرت کرداراں راہیں قصے دی دلچسپی ودھاوے دا جتن وی کیتا اے۔ جنڈ دے کردار صاحبان نال مکالمہ دراصل وڈے المیے لئی رکھ دی اک تدریجی صورت اے:

میں جنڈ ورا بار دا میرا کلر دے وچ واس
میرے کول نہیں کوئی رکھڑا میرا ریہندا جی اداس
میرا بھی دل چاہوندا صاحبان رہوے پاس
اوہدی بھائی کنڈ نہ ویکھدے صدقے لیندی ماں ساس (18)

پیلو نے کرداراں دے مکالمے مختصر لکھے ہیں جد کہ حافظ برخوردار دے بیان کیفیت گئے مکالمے طویل ہیں۔ حافظ برخوردار نے ایس قصے وچ منظر نگاری نوں سوہنے ڈھنگ راہیں انج بیان کیتا اے کہ شعر پڑھدیاں ساری منظر اکھاں آگے آجاندا اے۔ جیویں مرزے دے مرن مگروں صاحبان دے وین کرن دے منظرنوں حافظ برخوردار نے انج بیان کیتا اے:

صاحبان دیکھ کوں اس ظلم نوں مرمر کردی وین
کیہا کاج رچایا میں تتی دے سین
ناں رکاوں سوہلے مایہ پئے پہن
سودا کیتا سی سکھ نوں اٹھ ویہا جے وین
نہ میں سیس گندایا نہ میں مانگ بھری
میہندی سہج نہ لایا سرتے نہ دھڑی (19)

حافظ برخوردار نے قصے نوں خطابت دے انداز وچ لکھیا پر اوہناں دالہجہ سست اے۔ اوہناں دے قصے دی زبان پنجابی اے جہدے وچ فارسی تے ہندی زبانناں دی شہد اولی ورتی گئی اے۔ اوہناں دے بیان ڈھنگ وچ روانی اے جہدی اک وجہ زبان اتے عبور اے۔ حافظ برخوردار نے ایس قصے وچ کئی تھانواں تے صنعتاں دی ورتیاں ہیں جیہڑی انہاں دے عالمانہ ہوون دامنہ بولدر اثبوت نہیں۔ جیویں صنعت تکرار راہیں لفظی تکرار نوں انج بیان کیتا اے:

پانی اندر لون وانگ گھل گھل پھے سقیم پیا ر (20)
پٹ پٹ کڈھیاں میہڈیاں دے چچی داواٹ (21)
میرے ہتھ ایڑن رنگلا پئی گن گن اٹیاں لاہ (22)
بھر بھر بیڑے ڈوبدا ہوراں دے وچ جا (23)

انج ای اکومصرے وچ اک لفظ دے الٹ دو جالفظ لیا کے صنعت تضاد نوں اس طرح بیان کیتا اے:

چھوڑ پورانی دوستی نویں کتے ول لا (24)
آون گے لے جاہن گے مینوں کھڑی ڈولی وچ پا (25)
تینوں اوڑھنی دتی سیوں نوں ہتھوں لگی ایں کرن لکیر (26)
سانوں لہنے دی آگئی دیونی ساڈے گل پلہ منہ گھاہ (27)

انج ای لکھن وچ اکوچے لفظ پر معنی دے لحاظ نال وکھو وکھ لفظاں دے ذریعے صنعت تجنیس نوں اس طرح بیان کیتا اے:

اک چکی چکی آوندراہ بھدرا نوں کوہ (28)

آئی ایں کیہڑے ملک توں توں جانائیں کیہڑے دیں (29)

حافظ برخوردار نے کدھرے کدھرے تشبیہی تے استعاراتی ڈھنگ اختیار کیتا اے۔

ہنجوں وگن صاحبان جیہوں موتی ترژن ہار
یا گھٹ بدل دی وس گئی نکی پوے پھہار
رخسارے پھل گلاب دے ہوئے زردوسار

سو کھا درد فراق دا منجی پئی بیمار (30)

حافظ برخوردار نے اپنے ایس قصے وچ صاحبان دی سراپا نگاری نوں فارسی شعری انداز راہیں پہلاں پہل بیان کیتا تے آون والے شاعران لئی
پکی پیڈی بنیاد فراہم کیتی۔ جیویں

صاحبان دا قد سروکل کوچ جیہوں دوہے واہ پون
لباں سے جام شراب دا پی عاشق مست تھون
صاحبان دے خونی نین پکھاوے بازاں وانگ تنکن

اوہ پاژن ول ول دلاں نوں بکیں رت پیون (31)

حافظ برخوردار نے وی پیلووانگوں کجھ اکھان اپنے قصے وچ بیان کیتے جہڑے اوہناں دی عقل تے دانشمندی دا ثبوت نیں۔

کدی ریتوں کوٹ نہ اسرے کدی کوڑ نہ ہندے سچ (32)

حافظ برخوردار نے قصے وچ لمی بحر ورتی اے جد کہ قصے دے سارے شعر ہم ردیف تے ہم وزن نیں۔ ایس توں وکھ قصے وچ سوال جواب دی
صورت وچ واقعیت دے عنصر نوں ابھارن دا جتن کیتا اے۔ قصے دے شروع وچ مرزا اپنی ماں نوں انج سوال کردا اے۔

مائے نی سن میریے دس دے دی گل
وسیں جھب مکان توں جتھوں مشکل ہوون حل

بازی باجھوں لڑکیاں جھوٹے رنگ محل (33)

مرزے دی ماں تے اوہنوں اگوں انج جواب دتا:

توں خادم نوشوہ پیر دا تیرا مڈھ قدیمی پیر
جدا نہیں اندر شکم دے اوس آن پوایا شیر

من لے سچے رب نوں روشن بدر منیر (34)

قصے وچ مافوق الفطرت کرداراں دے آون نال واقعیت وچ کمی آجاندی اے۔ ایس توں اڈ جزئیات تے تفصیل توں کم لیا گیا اے جس دی وجہ
توں قصے دی ڈرامے تے ناول نال مطابقت پیدا ہو جاندی اے۔ حافظ برخوردار نے عشقیہ قصہ بیان کر دیاں اپنا سوز دل بیان کیتا اے تے ایہہ ای اوہناں
دے قصہ لکھن دا مقصد جا پدا اے جہدے راہیں برہوں تے وصال دے دکھ نوں بیانیا گیا اے۔ جیویں

دفتر واپچھے درد دے رانجھے برخوردار

قصے کردا عاشقاں گل رہے سنسار (35)

حافظ برخوردار نے پہلی وار مرزا صاحبان دے ایس قصے وچ مقولہ شاعر دے سرناویں پٹھ اپنا تبصرہ بیان کیتا اے جہدے راہیں اوہ اپنی گل وچ

تاثر بیان کرن دی کوشش کردے نیں۔ جیویں

مومن ساڑو دھکڑیں کیتا عشق و ناہ
کردا ایڈا نیاؤں اوہ لگدا ایس نہ ڈاہ
ڈکے کوئی نہ ایس نوں قاضی مفتی شاہ
مت گل وچ پائے اسال دے سر دے اتوں لاه (36)

مرزا صاحبان دا قصہ جوڑن لئی حافظ برخوردار نے صاحبان دی روح تے کاں دی گل بات بیان کیتی اے۔ کاں پیلو دی قبر تے جاندا اے جو حافظ نوں چنگا قصہ لکھن دی مت دیندا اے۔

میں سبھ سر گے چھوڑ کے بیٹھا کل مکان
حافظ برخوردار نوں جا میرا دئیں سلام
بعد سلاموں آکھناں پیلو دا فرمان
صاحبان دا قصہ ای جوڑناں اچھا کریں بیان (37)

حافظ برخوردار نے مرزا صاحبان دے قصے نوں پیلو نالوں ودھیرا تفصیل نال بیان کیتا اے تے قصے دا انجام ایسے طوالت دا شکار ہو کے اپنا تاثر کھو دیندا اے۔ پیلو نے قصے نوں مرزا صاحبان دی موت اتے مکا دتا اے جد کہ حافظ برخوردار نے مرزے دی موت مگروں صاحبان دے ماتم، کھرلاں تے سیالاں دی لڑائی دا ذکر کیتا اے۔ مرزا صاحبان دے قصے وچ حافظ برخوردار نے مذہب دے حوالے تھان تھان دتے نیں۔ باوا بدھ سنگھ دے آکھن موجب:

حافظ ناں ای ہے قرآن شریف دے عالم داتے کوی جی وی دینی علم دی کھان سن۔ کوی جی نے ساری عمر
کتاباں تے مسئلے لکھ لکھ کے بتائی۔ (38)

انج جا پدا اے پئی اوہناں نے مجازی عشق دے اوہے عشق حقیقی نوں بیان کیتا اے۔ عشق حقیقی نوں بیان کردیاں ہوئیاں حضرت امام حسنؑ تے حضرت حسینؑ دے سچے عشق نوں بیان کیتا اے جہناں نے حق دی خاطر اپنی جان قربان کر دتی:

مرزا آکھدا بیٹے شاہ علیؑ دے حسنؑ حسینؑ بھرا
اوہ لڑدے نال یہودیاں وت کردے جنگ بھلا
چپ کر گئیاں پیہیاں حسنؑ حسینؑ کُہا
منی رضا پیغمبروں حافظا توں بھی من رضا (39)

حافظ برخوردار نے اپنے قصے وچ کجھ شعر سی حرفی دے انداز وچ لکھے نیں جہناں وچ اللہ دی توحید تے واحدانیت دا پرچار کیتا گیا اے:

الف، اللہ نوں یاد کر بول کر دھیان
ب تے سچے رب دی سچے دافرمان
اگے دال تے ذال دا لکھیا وچ قرآن

ث ثابتی دے نال چلناں ساڈے مشکل ہون آسان (40)

شاعر نے قصے دے کچھ شعراں نوں لوک گیتاں دے ڈھنگ راہیں بیانیا اے۔ ایہہ شعر شاعر نے صاحبان دے مونہوں اکھوائے نیں۔ جیویں:

چناں وے تیرا چانناں تاریا وے تیری لو

میں رج گلاں نہ کیتیاں ویڑے وچ کھلو

سبناں کنڈاں چا دتیاں نیناں دتا رو

میں واسطہ گھٹ نی آں رب دانلی نیڑے ڈھو (41)

حافظ برخوردار دے ایس قصے نوں پڑھ کے انج جا پدا اے پئی ایہ قصہ لکھن توں پہلاں اوہ دے ذہن وچ پیلو دی مرزا صاحبان دا قصہ ضرور موجود

سی۔ کیوں جے اوہ دے قصے وچ کچھ شعرا و ہواں جا پدے نیں جہڑے پیلو دے قصے وچ بیان کیتے گئے نیں۔ جیویں:

پیلو نہ مار قاضی چھمکاں، نہ دے تی نوں تا

پڑھناں ساڈا رہ گیا، لے آئے عشق لکھا (42)

حافظ برخوردار مار نہ ملاں جھانڑاں تتیاں نوں نہ تا

اگلا پڑھیا بھل گیا سانوں عشقے دتا سبق پڑھا (43)

حافظ برخوردار نے وی پیلو دی طرح اوس ویلے دے سماج نوں اپنی مرزا صاحبان وچ بیان کیتا اے۔ قصے دے شروع وچ اوہ پیر نوشوہ دا ذکر

کردے نیں۔ جس توں جا پدا اے پئی اوس ویلے لوکی اپنیاں منتاں تے آساں پوریاں کرن لئی پیراں کولوں دعا کراندے سن۔ صاحبان دے ہار سنگھار

راہیں اوس ویلے دیاں زنانیاں دے بن سنورن ول اشارہ ملدا اے۔ پینڈے گھوڑیاں اتے طے کیتے جاندے سن۔ قرآن مجید دی تعلیم نکلے بالاں نوں دتی

جاندی سی۔ بیماری ویلے حکیمان کولوں دوا دارو کروایا جانداسی۔ پنڈتاں کولوں فال کڈھوائے جاندے تے انج ای کوئی کم کرن توں پہلاں شگن لینا عام سی

جیویں صاحبان مرزے نال ٹرن لگدی اے تے اپنے بھوچھن دے اڑن نوں چنگا نہیں سمجھدی تے مرزے نوں آکھدی اے۔

میرے بھوچھن دا لڑا گیا میری قسمت دے وچ پھیر (44)

انج ای مرزے دے ٹرن ویلے اوہدی بھین چھتی دا بھرانو خواب دسنا وی توہم پرستی دی علامت نیں۔ اوس ویلے دے لوکی انہاں گلاں اتے

بہتالیقین رکھدے سن تے ایہہ اک کارن ایہہ سی پئی مسلماناں دی تہذیب اتے ہندوواں دا وی ڈھیر اثر سی جد کہ اسلام داندہب ایہو جیہی گلاں دی اجازت

نہیں دیندا۔ اسلم پرویز لکھدے نیں:

”عقائد اور توہمات ایسے اطوار اور واہے ہیں جن کی جڑیں بہت گہری ہوتی ہیں۔ دنیا کے ترقی یافتہ علاقوں

میں بھی ایسے قبیلے اور جرگے ہیں جو فوق الفطرت طاقتوں میں یقین رکھتے ہیں۔ ان کا خیال ہے کہ انسان کے

تمام اعمال انہی طاقتوں کے اختیار میں ہیں۔“ (45)

حافظ برخوردار دے بیان کیتے ہوئے قصے دے کچھ کرداراں دے ناں پنجابی وسیب نال جڑے ہوئے نیں جیویں سرجا، گرجا، کرموں، باہمن

، چھتی، نصیبیاں، لاگنی مہری تے راءرموں وغیرہ۔ اوس ویلے دے سماج وچ جاگیر دار تے قبیلے دے وڈے لوک نوکر رکھدے سن۔ سینہوڑے خط راہیں گھلے

جاندے سن۔ قانوناں تے ضابطیاں دارکھوالا قاضی ہوند اسی۔ ویاہ ویلے کڑی نوں مہندی لائی جاندی سی تے دھیاں دی ڈولی ٹورن لئی لوکاں نوں اکٹھا کیتا جاند۔ قبائلی طاقتاں انتقام لین لئی مرن مران تے تیار ہو جاندیاں سن جہڑا اوہناں دے جذباتی رویے دی دس پاند اے جیویں مرزے دے مرن پچھوں قبیلے دے لوک کھیوے شہر نوں تباہ کر دیندے نیں۔

لاہ کھر لاں گن گن منڈھیاں لائے سراں دے ڈھیر
رتوں کھیوے لوک دے وگے ویہن چو پھیر
بن گرداں اڈیاں ماہیاں جد کھر لاں مارے گھیر
دیکھ تماشا حافظ دتا رجموں گھت ہنیر (46)

پیار محبت دیاں گلاں چٹکیاں نہیں سمجھیاں جاندیاں سن۔ عاشق لوک بے عشق کر دے تے اوہناں نوں سزا دے طور تے ماردتا جاند۔ مرزا تے صاحبان دا آپوں وچ پیار محبت اصل وچ اوس ویلے دی موجود سماجی قدراں دے خلاف بغاوت سی جہڑے اپنے قبیلیاں دے فرسودہ نظام توں نجات حاصل کرنا چاہندے سن۔ قصے وچ ہونی دی حقیقت نوں شاعر نے کل تے نارد دے کردار ایں راہیں بیان کیتا اے۔ کل تے نارد ہندو ماہی لوجی دے کردار نیں تے دونوں تباہی تے بربادی دے دیوتا نیں۔ کلاسیکی شاعری وچ ایہہ دو کردار کسے وی انفرادی یا اجتماعی المیے ویلے اپڑ دیاں دکھائے گئے نیں۔ حافظ برخوردار نے انہاں دونوں دی گل کتھ راہیں المیے دے تاثر نوں اگھیر کے ظاہر کیتا اے:

کل پئی آکھے نار دا توں میٹھوں ہو جا دور
اگے کھادے کو روتے پاٹو میں سے لنگھائے پور
حافظ لے جاداناں باد نوں ایہہ گل ہے نیوں کوڑ (47)

مکدی گل ایہہ اے پئی حافظ برخوردار دی مرزا صاحبان دا اسلوب پیلوناں وکھراتے نویکلا اے۔ حافظ نے قصے دی ہنر اساری ول بہت توجہ دتی اے تے اوہ سارے خلا پر کردتے نیں جہڑے پیلو نے اپنی مرزا صاحبان نوں نظماں ویلے چھڈے سن۔ پیلو دی زبان مجرد اے جدوں کہ حافظ برخوردار دی زبان مرصع اے۔ پیلو کول پلاٹ دی فوقیت اے جدوں کہ حافظ برخوردار کول تخیل پیلو توں اگے اے تے اوہدے وچاراں اتے اسلام دے مذہب دا گوڑھا اثر دکھائی دیندا اے۔ ایس لئی اوہ تھاں تھاں تے اللہ رسول ﷺ تے نبیاں دا ذکر کردے نیں۔ قصے دی زبان عالمانہ اے جہدے وچ تشبیہ استعارے تے ضرب المثل دا ورتار کیتا گیا اے۔ انج اسی آکھ سکے آں پئی حافظ برخوردار نے فنی تے فکری پکھوں قصے نوں نویکلا اسلوب فراہم کیتا اے۔

حوالے

1. سبط الحسن ضیغم، سید (مرتب): قصیدہ بردہ شریف؛ یکے از مطبوعات پیکیجز لمیٹڈ لاہور 2 مئی 2002ء ص 57
2. عبدالغفور قریشی: پنجابی ادب دی کہانی؛ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ لاہور اگست 1987ء ص 245
3. محمد بخش: سیف الملوک؛ مرتبہ اقبال صلاح الدین، عزیز پبلشرز لاہور 1996ء ص 245

4. شہباز ملک، ڈاکٹر (مرتب): پکی روٹی؛ تاج بک ڈپولا ہوراشاعت دوم 1987ء ص 25
5. قصیدہ بردہ شریف؛ ص 56 تا 77
6. ایضاً ص 61
7. ایضاً ص 61
8. پنجابی ادب دی کہانی؛ ص 243
9. حافظ برخوردار: مرزا صاحبان؛ مرتبہ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، سنگ میل پبلی کیشنز لاہور 1998ء ص 83
10. قصیدہ بردہ شریف؛ ص 64 تا 65
11. گوپال سنگھ، ڈاکٹر: پنجابی سہت دا اتہاس؛ ورلڈ بک سنٹر 12/3 آصف علی روڈ نویں دلی چوٹی وار 1990ء، ص 170 تا 171
12. قصیدہ بردہ شریف؛ ص 65
13. انعام الحق جاوید، ڈاکٹر (مرتب): پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ؛ مقتدرہ قومی زبان اسلام آباد طبع اول، 1997ء ص 350/351
14. عصمت اللہ زہد، ڈاکٹر: ادب پریت؛ اے ون پبلشرز لاہور، س۔ن ص 64
15. مرزا صاحبان حافظ برخوردار؛ ص 21
16. فیاض محمود، سید، کیپٹن (مدیر خصوصی): تاریخ ادبیات مسلمانان پاکستان و ہند؛ تیرھویں جلد، علاقائی ادبیات مغربی پاکستان پنجاب یونیورسٹی لاہور طبع اول 1971ء ص 354
17. عصمت اللہ زہد: پرکھ پراگے؛ التحریر اردو بازار لاہور 1980ء ص 188
18. مرزا صاحبان حافظ برخوردار؛ ص 65
19. ایضاً ص 75
20. ایضاً ص 34
21. ایضاً ص 37
22. ایضاً ص 48
23. ایضاً ص 73
24. ایضاً ص 41
25. ایضاً ص 47
26. ایضاً ص 57
27. ایضاً ص 73
28. ایضاً ص 64
29. ایضاً ص 66

30. ایضاً ص 35
31. ایضاً ص 25
32. ایضاً ص 38
33. ایضاً ص 24
34. ایضاً ص 24
35. ایضاً ص 21
36. ایضاً ص 74
37. ایضاً ص 83
38. باو ابدھ سنگھ: پریم کہانی؛ پنجند اکیڈمی لاہور بار دوم 1988ء ص 165
39. مرزا صاحبان حافظ برخوردار؛ ص 72
40. ایضاً ص 70
41. ایضاً ص 61
42. پیلو: مرزا صاحبان؛ مرتبہ ڈاکٹر اسلم رانا، عزیز پبلشرز لاہور پہلی وار 1990ء ص 29
43. مرزا صاحبان حافظ برخوردار؛ ص 31
44. مرزا صاحبان حافظ برخوردار؛ ص 60
45. اسلم پرویز: پنجاب ادب اور ثقافت؛ نگارشات لاہور 1994ء ص 27
46. مرزا صاحبان حافظ برخوردار؛ ص 93
47. ایضاً ص 68